

DOI: <https://doi.org/10.32347/2077-3455.2025.73.216-234>

УДК 728

Буланов Денис Валерійович,

аспірант кафедри архітектури та середовищного дизайну

Національного університету водного господарства та природокористування

d.v.bulanov@nuwm.edu.ua

<http://orcid.org/0009-0000-1977-7782>

ІДЕЇ ФОРМУВАННЯ ГЕНЕРАЛЬНОГО ПЛАНУ І ЗАБУДОВИ ШОСТОГО СЕЛИЩА М.ЗАПОРІЖЖЯ У 1920-30-х РОКАХ В КОНТЕКСТІ РАННІХ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ УТОПІЙ

Анотація: утопічні ідеї початку ХХ століття виникли як реакція на низку ґрунтовних змін, що кардинально перебудували суспільство в епоху модернізації. В більшості випадків, вони були відповіддю на глибокі соціально-економічні, політичні та культурні кризи. Інтенсивні процеси модернізації, революційні зрушення в політичному устрої та духовна дезорієнтація давали поштовх до пошуку нових, ідеалізованих моделей суспільства.

Формування генерального плану та забудови Шостого селища міста Запоріжжя у 1920–30-х роках, є одним з прикладів ранніх радянських соціалістичних утопій, що стали відображенням радянської ідеології та утопічного бачення майбутнього суспільства. Принципи централізованого планування і колективістських ідей, суттєво вплинули на формування міського простору Запоріжжя. Епоха динамічних соціально-економічних змін, зростання промисловості та модернізаційних процесів, вимагали перегляду традиційних містобудівних рішень. Процес проєктування генерального плану міста Запоріжжя у 1920-30-х роках, зазнавав значних змін під впливом індустріалізації та соціальних трансформацій, що відображались на розвитку промислових зон, житлових кварталів та транспортної інфраструктури

Цей період відзначається втіленням радянських утопічних ідеалів у конкретних просторових і планувальних рішеннях, що сприяло перетворенню традиційних міських ландшафтів і формуванню нової міської ідентичності, з поєднанням класичних архітектурних принципів із новаторськими ідеями, що сприяли формуванню функціональної, естетичної та чітко структурованої міської схеми.

Ключові слова: архітектура; генеральний план; Шосте селище; Соцмісто; житловий квартал; типове проєктування; соціалістична утопія; Україна; Запоріжжя.

Постановка проблеми. Дослідження особливостей формування функціонально-планувальної структури міст є важливою темою, яка розкриває розвиток урбаністичних ідей і принципів планування на різних етапах розвитку міського середовища, як і спроби вираження архітектурно-просторовими засобами соціальних ідей/гасел/завдань, які формулювались державою на кожному з цих етапів. У цьому контексті варто звернути увагу на архітектурно-містобудівний розвиток міста Запоріжжя і його окремих районів у 1920-30-х роках - на етапі концептуалізації і перших реалізації ідей радянської архітектури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження та публікації на тему формування генерального плану і забудови Шостого селища м. Запоріжжя у 1920–30-х роках висвітлюють важливі аспекти містобудівної діяльності того періоду. Зокрема, увага приділяється принципам соціалістичного планування, які включали функціональне зонування, децентралізацію промислових об'єктів, інтеграцію зелених насаджень та створення інфраструктури для культурного й соціального життя.

У статті В.Г. Ткаченко (БУДІВНИЦТВО “ВЕЛИКОГО ЗАПОРІЖЖЯ” в 20-30-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ, 2003) [1] розглядається унікальний проєкт містобудування "Велике Запоріжжя", який поєднував традиції містобудування з новими завданнями створення великого індустріального центру.

У праці Бажанової Т. (Історія селища Номер Шість у Запоріжжі, 1992) [2] описано формування генерального плану міста, розробкою його центрального району архітекторами В.А. Весніним, Г.М. Орловим, В.Г. Лавровим. Стаття містить графічні матеріали, плани та документи, пов'язані з генеральним плануванням міста, включаючи архівні матеріали 1929–1931 років.

В роботі Бажанової Т. (Драма в двох действиях с прологом и эпилогом, 1991) [3] описується історія формування генерального плану міста та його кварталів в різні часові періоди. Також, в цій статті дуже гарно показано стан Шостого селища і вплив на нього історичних факторів (Друга світова війна, сьогодення) і піднята проблематика його виживання сьогодні.

У статті П.Кравчука (Велике Запоріжжя: авангардна візія пролетарського міста?, 2024) [4] розглядається конкурсний проєкт Соціалістичного міста Велике Запоріжжя архітектора Бориса Сакуліна, як окремий погляд на формування генерального плану соцміста.

Основний зміст публікації П.Кравчук (Zaporizhzhia: The Socialist City as a Cultural Model, 2022) [5] полягає у висвітленні процесу формування концепції соціалістичного міста в контексті радянської урбаністики та містобудівних трансформацій, що відбувалися під час першої п'ятирічки (1928–1932). Автори звертають увагу на труднощі, з якими стикалися архітектори та

проектувальники, зокрема на відсутність методологічної бази та літератури про будівництво міст соціалістичного типу.

У публікаціях охарактеризовано вплив ландшафтних умов і природного середовища на планування територій, а також акцентовано на важливості гармонізації урбаністичних і природних елементів міського простору.

Актуальність дослідження. Актуальність дослідження ідей формування генерального плану та забудови Шостого селища м. Запоріжжя у 1920–30-х роках обумовлена їхнім значенням для розуміння процесів соціалістичного містобудування в Радянському Союзі. Ця тема дозволяє дослідити, як ідеологічні, економічні та соціальні чинники впливали на планування та розвиток міських територій, а також як реалізовувалися принципи функціонального зонування, децентралізації та інтеграції природних і урбаністичних елементів.

Дослідження також є важливим для аналізу історико-культурного значення забудови Запоріжжя, яке стало одним із ключових прикладів реалізації соціалістичних ідей у містобудуванні і їх утопічності. Вивчення цього досвіду сприяє кращому розумінню еволюції містобудівних концепцій, необхідності їхнього впливу на сучасне планування.

Метою публікації є дослідження впливу соціалістичних утопій раннього радянського періоду на проектування та формування забудови Шостого селища Запоріжжя.

Об'єкт дослідження. Забудова Шостого селища Запоріжжя у 1920 - на початок 1930-х років.

Предмет дослідження. Ступінь і особливості імплементації утопії «соціалістичне місто» досліджуваного періоду в архітектурно-містобудівні рішення «шостого селища» міста Запоріжжя для створення міського середовища нової якості та візуалізації соціальних утопій.

Основний матеріал. Ідеалістично доктринерський пафос 1920-х років у Радянському Союзі вилився у бурхливій дискусії про соціалістичне розселення. Архітектори вважали, що, створюючи нову архітектурну оболонку, вони створюють новий світ. Архітектурні, професійні ідеали тісно перепліталися із суспільними. В результаті суто естетична виразність стрімких перспектив, чистих ліній і грандіозних, залитих світлом просторів на кресленнях стала істотним аргументом на користь радикальних соціальних програм повного усупільнення «нового побуту», «соціалістичного міста» *(від автора)*.

Витоки нових концепцій сягали початку XX століття, коли ідея міста-саду, розроблена англійським урбаністом Ебенезером Говардом, здобула значне міжнародне визнання. У перші роки радянської влади ця концепція, як відомо, стала популярною та широко підтримуваною, оскільки органічно узгоджувалася

з соціальними гаслами, які просували більшовицькі керівники. Основна увага в рамках концепції міста-саду була зосереджена на вирішенні житлових потреб незаможних верств населення, що робило її особливо привабливою для пропагування серед селянства, які переїжджали до міст. У період активних соціальних трансформацій ідея Говарда була сприйнята владою як найбільш адаптований концепт для реалізації стратегічних завдань [6].

Джерелом утопічних ідей у сфері архітектури та містобудування традиційно виступали зміни суспільної ідеології, які стимулювали переосмислення усталених соціальних норм і їхнє переглядання як таких, що не відповідають новим потребам та очікуванням суспільства. Утопічне бачення завжди пов'язувалося з прагненням до створення принципово нової реальності, яка, хоча й часто мала дещо абстрактний або не до кінця матеріальний характер. Основними її рисами були здатність задовольняти всі потреби суспільства, сприяти досягненню вищого рівня добробуту, піднесенню інтелектуальних і моральних цінностей, а також формуванню відповідної атмосфери, що створювало основу для розвитку нової, досконалішої соціальної структури [7].

Характерною рисою утопічних концепцій у баченні їхніх авторів завжди було критичне ставлення до наявного стану речей та переконаність у можливості реалізації ідей у суспільній практиці.

Утопічні ідеї, що завжди супроводжували значні історичні зрушення, виникали в періоди переломних моментів, зокрема, таких як зміни політичного устрою. Один із таких ключових історичних етапів в історії України становить особливий інтерес для детального дослідження *(від автора)*.

Швидка реакція на появу нових концепцій спричинила виникнення низки ідей, які викликали активні дискусії, особливо у сфері архітектури та містобудування. У 1920-х роках відбулося суттєве переосмислення ролі міст торговельного типу, що призвело до поступового відходу від їхньої моделі. Натомість ключовим містоформуючим фактором стала людина, залучена до виробничої діяльності, яка стала центром уваги у процесі планування міського середовища [7].

У грудні 1927 р. XV з'їзд ВКП(б) (закріпив лінію централізованого управління, підготувавши ґрунт для наступної індустріалізації та радикальних змін у сільському господарстві) окреслив ключові стратегічні напрями розвитку радянської держави, серед яких: а) індустріалізація країни була визначена як невід'ємний елемент забезпечення її обороноздатності; б) п'ятирічний план розвитку народного господарства мав пріоритетно сприяти розбудові військово-промислового комплексу; в) організація промислового районування повинна була відповідати вимогам національної безпеки; загальний план розгортання

промислових потужностей був орієнтований на усунення «вузьких місць» у сфері господарства та оборони [8].

У 1927-1928 рр. в СРСР розпочалося формування державного оборонного комплексу, що супроводжувалося розробкою програми розвитку військово-промислового комплексу (ВПК), відомої під назвою програми індустріалізації країни. Держплан отримав доручення розробити організаційно-управлінські принципи адміністративно-територіального поділу країни, які відповідали б завданням розміщення об'єктів інтегрованої системи ВПК. До 1929 року ці принципи були опрацьовані на теоретичному рівні [9].

Стратегічні плани радянської влади щодо розміщення промисловості спиралися на такі ключові принципи: а) індустріалізація визнавалася пріоритетним і незаперечним завданням розвитку країни; б) територіальне розміщення нових промислових об'єктів мало здійснюватися максимально рівномірно; в) нові промислові підприємства планувалося розташовувати на неосвоєних територіях, що створювало імпульс для їх економічного та соціального розвитку, а також «пролетарського наповнення»; г) промисловість мала сприяти формуванню великих промислових вузлів та ініціювати створення відповідної транспортної інфраструктури; д) промислові підприємства разом із поселеннями навколо них утворювали попит на продукти харчування, що стимулювало розвиток прилеглих сільськогосподарських поселень; е) у процесі колективізації сільське населення, яке розглядалося як ресурс для формування індустріального пролетаріату, мало регульовано переміщуватися до зон будівництва нових промислових об'єктів, як добровільно, так і примусово; ж) рівномірне розміщення промислових об'єктів на території країни мало стати основою для рівномірного розподілу населення [8].

Загальновідомо, що згідно із планами індустріалізації, що були розроблені в рамках перших двох п'ятирічок, передбачалося зведення декількох тисяч нових промислових об'єктів у центральних, північних та південних регіонах країни, які перебували в процесі господарського освоєння. Загальна програма включала створення 87 нових міст із прогнозованим населенням 4,5–5 млн осіб, а також сотень соціалістичних робітничих поселень (з населенням близько 10 тис. мешканців - кожне). У комплексі ця програма представляла собою масштабний план забудови нових житлових утворень, розрахованих на 6–7 млн. жителів [9]. При цьому, концепція міст-садів була відкинута у зв'язку з її невідповідністю тенденціям формування промислових агломерацій, які набули домінуючого значення у процесах урбанізації. Однією з ключових причин, що спричинили відмову від використання ідеї міста-саду як прототипу для створення «соціалістичного поселення», вважається його моноструктурність, яка

обмежувала адаптивність містобудівної системи до комплексних потреб індустріалізації [9].

Містобудування розглядалося лише як один із численних інструментів реалізації зазначеного плану і не займав провідної позиції серед інших заходів. Основним акцентом п'ятирічного плану було будівництво сотень нових промислових підприємств, що, у свою чергу, зумовило необхідність створення поряд із ними сотень нових поселень [8]. Виробнича діяльність і житловий фонд стали ключовими елементами, які визначали концепцію формування системи розселення в межах цілих регіонів.

Радянська влада планувала створення нових населених пунктів – соцміст, які з самого початку були б максимально адаптовані до завдань соціального управління. Це передбачало суворо регламентовані типи житла, спеціально розроблені планувальні структури, перелік об'єктів соціального обслуговування та фіксований соціально-професійний склад населення. У рамках реалізації індустріальних та розселенських програм радянська влада не мала наміру використовувати існуючі міста, демонструючи готовність до їх розукрупнення, перерозподілу чи навіть ліквідації, з передачею їхніх функцій новобудовам. Крім того, стратегічним завданням вважалося перенесення промисловості до сировинних регіонів, що дозволяло зменшити транспортні витрати на перевезення сировини, колонізувати нові території, розвивати структуру військово-промислового комплексу (ВПК) і здійснювати соціальну трансформацію селянства шляхом його відриву від землі та перетворення на промисловий пролетаріат [8].

Бачення концепції «соціалістичного міста» було детально представлене у працях провідних архітекторів свого часу М.Мілютіна «Проблема будівництва соціалістичних міст» та Л.Сабсовича «Соціалістичні міста», що були опубліковані у 1930 р. Автори, спираючись на наявний досвід проектування нових міст (Магнітогорськ та Сталінград), формували концепції нового міського середовища для радянської людини [Мілютин, Сабсович]. Зокрема, ключовими були питання: «які міста ми повинні будувати?», «які будинки ми повинні будувати у соціалістичних містах?», «завдання соціалістичної організації життя», «про планування соціалістичних міст», «соціалістична реконструкція соціалістичних міст» і т.п. [10].

Соцмісто представляло собою автономну, замкнуту житлову структуру, яка функціонувала при промисловому підприємстві та мала стабільні параметри, зокрема чітко визначену кількість населення, що залежала від кількості робочих місць на відповідному виробничому об'єкті (фабриці чи заводі). У межах соцміста виключалися аграрні та будь-які інші непромислові функції.

Чисельність і соціально-культурний склад населення суворо контролювалися, зокрема через механізми примусових міграцій та обмеження у сфері житла [10].

Соціалістичним свого часу називали також систему взаємопов'язаних один з одним окремих соцселищ при промислових підприємствах та інших великих пунктах трудового тяжіння населення (залізничних товарних станціях; паровозоремонтних майстерень; електро- та теплових станціях та ін.) [10].

У професійній літературі дискусія, пов'язана із соціалістичним розселенням, зазвичай інтерпретувалася як полеміка між двома протилежними підходами – «урбаністами» та «дезурбаністами».

Представники обох підходів, «урбаністи» та «дезурбаністи», поділяли спільне твердження, згідно з яким «кожному способу виробництва відповідає свій спосіб розселення, а кожному способу розселення – свій тип житла». Л. Сабсович відстоював ідею рівномірного соціалістичного розселення та «рівномірності соціалістичного житла», і ці тези знаходять відгук навіть у його основного опонента, М. Охитовича. Охитович переконаний, що рівномірний територіальний розподіл населення сприяє «рівномірності поширення культури, розвитку транспортної мережі та інших аспектів». Обидві концепції об'єднувало спільне бачення нової системи розселення, яка нерозривно пов'язана з розміщенням нових виробничих об'єктів.

Їхні погляди також збігалися щодо майбутнього існуючих міст. Вони передбачали поступове та економічно раціональне виведення з міських територій промислових підприємств, наукових інститутів, вищих навчальних закладів і лабораторій у міру завершення терміну їхньої амортизації. Крім того, пропонувалося припинити житлове будівництво всередині міст, а всі вільні та звільнені території активно озеленювати.

Їхні погляди збігалися також у питанні незалежності територіального розташування нових промислових об'єктів від наявної транспортної інфраструктури. Згідно з цією концепцією, водний, річковий, автомобільний транспорт та інші види транспорту, які можуть з'явитися в майбутньому, повинні адаптуватися до потреб нових промислових зон і забезпечувати доступ до місць їхнього будівництва [8].

Основні позиції «урбаністів» та «дезурбаністів» викладені у редакційній статті журналу «Сучасна архітектура» наприкінці 1929 - початку 1930 р.

- 1) спосіб громадського виробництва визначає форми суспільного розселення і, отже, новому соціалістичному виробництву має відповідати в результаті нове соціалістичне розселення;
- 2) впровадження соціалізму означає знищення «кретинізму сільського життя» (Маркс) та «витонченостей» специфічно міської, «столичної», «асфальтової культури», культури скупчених, позбавлених природи людей, означає

знищення протилежності між «містом» та «селом»;

- 3) впровадження соціалізму означає більш менш рівномірний розподіл високої культури по всій території країни і що, отже, в процесі соціалістичного будівництва бажано планомірно проводити поступову децентралізацію елементів, зосереджених у «світових містах» - децентралізацію промисловості;
- 4) впровадження соціалізму веде до максимального розвитку та творчого зростання кожної окремої особистості, проєктуючи житло необхідно передбачити у них необхідний максимум просторових можливостей для особистого культурного дозвілля; [8].

«Урбаністи» та «дезурбаністи» пропонували відмовитися від існуючих міст, оскільки їхні функціональні процеси не підлягали ні модифікації, ні радикальним змінам. Натомість вони закликали спрямувати увагу на незаселені території, де передбачено розміщення нових промислових підприємств. У цих регіонах пропонувалося створення принципово нових житлових утворень – «соціалістичних поселень», які відповідали сучасним вимогам і завданням [8].

Дискусія щодо соціалістичних поселень, що тривала у 1929–1930 рр., була спрямована і на розробку нової моделі управління міськими структурами. Вона проходила в умовах, які суттєво відрізнялися від реалій царської Росії. Основними характеристиками цих умов були впровадження єдиного народногосподарського планування, централізованого фінансування та матеріально-технічного забезпечення, примусова організація внутрішньоміського життя та діяльності, усунення приватного підприємництва у сфері міського господарства, а також запровадження розподільчої системи для забезпечення населення продуктами, речами та послугами.

Дискусія щодо соціалістичного розселення мала на меті розробку принципів просторової організації промислових об'єктів та пов'язаного з ними населення на території країни, враховуючи особливості військово- та праце-мобілізаційної структури суспільства. Також обговорювалися «правила» адміністративно-територіального поділу держави, які повинні були забезпечувати ефективне виконання закріплених за відповідними одиницями фрагментів загальнодержавного процесу виробництва та розподілу продукції.

Містоутворююче промислове підприємство не тільки визначало «сенса» існування соціаліста, але і, як правило, задавало планувальну композицію поселення. Зокрема, визначало розташування громадського центру, орієнтацію трасування вулиць, напрями основних пішохідних шляхів, розташування зеленої зони і т.д. Взаємозв'язок промислової та житлової зон здійснювався у соціалісті за допомогою формування системи зв'язків - «шляхів та засобів сполучення» за наявності обов'язкової зеленої смуги [7].

Перспективи розвитку промисловості міста значною мірою зумовлювали чисельність його населення, що стало ключовим фактором у процесі планування. Особливо важливим було питання визначення граничної кількості населення, яке отримало принципове вирішення в постанові пленуму ЦК ВКП(б) 1931 року (прискорення колективізації, ліквідація «кулацтва», утворення системи державного контролю над сільським господарством, перехід до соціалістичного способу виробництва). У цій постанові було наголошено на необхідності децентралізації промисловості, підкреслюючи, що подальший розвиток індустріального будівництва країни має здійснюватися шляхом створення окремих промислових осередків у селянських районах, що мало сприяти остаточному усуненню протилежності між містом і селом [8].

Державна влада прагнула визначити принципи формування просторового середовища, яке забезпечувала ефективне соціально-політичне управління, контроль та нормування поведінки населення. З перших років свого існування вона активно розробляла адміністративно-політичні механізми примусової організації людей у трудово-побутові колективи. Ця організація реалізується не лише через адміністративні інструменти, але й через просторові рішення, такі як створення комунального житла, впровадження специфічного планування поселень і формування загальної державної системи розселення [8].

Зміна меж існуючих адміністративних районів здійснювалась на основі принципу «партійного» поділу міської території. Цей процес передбачав формування адміністративних одиниць, які мають бути збалансованими за чисельністю населення, що підлягає управлінню, включаючи як пролетарські, так і непролетарські групи. З іншого боку, до уваги береться також партійна організація, яка забезпечує адміністративне управління цими одиницями.

Як відомо, нове соціалістичне місто Запоріжжя виникло на початку будівництва Дніпровського гідроенергетичного вузла, що розпочалося в період першої сталінської п'ятирічки. До початку спорудження Дніпрогесу, тобто до 1927 року, неподалік від місця майбутньої греблі, на відстані близько восьми кілометрів, розташовувалося невелике місто Олександрівськ, засноване у 1772 році. Це місто було розташоване навпроти кам'янистого острова Хортиця, на якому існувала Запорізька Січ, заснована у 1552-1554 роках [11].

До революції місто Олександрівськ, попри сприятливі природні умови, розвивалося дуже повільно, і його населення складало близько 30 тисяч осіб. Однак до 1939 року, внаслідок активної індустріалізації та масштабного будівництва, населення Запоріжжя зросло до 300 тисяч осіб, тобто в десять разів. Зведення Дніпрогесу, шлюзу, а також великих заводів чорної та кольорової металургії в період перших сталінських п'ятирічок докорінно змінило економічний і соціальний вигляд Придніпровського району [11].

У 1929 р., одночасно, з будівництвом дніпровських гідропоруд (Дніпробуд), було закладено капітальні житлові будинки на лівому березі Дніпра. Обриси генерального плану міста тільки намічалися. Тому будівництво перших будинків і кварталів Запоріжжя можна було прив'язати лише до планувальної схеми селища біля греблі. Планування нового району капітального будівництва («Шосте селище») згодом увійшло до загальної схеми плану міста, виконаної Гіпроградом УРСР. Одразу необхідно зауважити, що проєктування перших кварталів через відсутність у той час генерального плану міста здійснювалося дещо ізольовано, що негативно позначилося на їх об'ємно-просторовому рішенні [13].

При будівництві Дніпрогесу селища, що отримали назви у вигляді номерів, були розміщені на значній території. Спочатку капітальними були лише четвертий, на правому березі Дніпра та шостий на лівому, що будувався за окремим проєктом. [3].

Соцмісто Велике Запоріжжя створювалося на початку - в середині 1930-х рр. і мало складатись з 7 соціалістичних селищ-районів чисельністю від 50 до 180 тис. чол.: I – старе місто, II – Вознесенка, III – район, IV район – Павло-Кічкас, V район – Кічкас, VI район – о. Хортиця, VII район – Бабурка. В структуру цих районів входили культурно-громадські та адміністративні підцентри, підпорядковані загальноміському центру, передбаченому у другому районі (Вознесенка) [14].

Завдання генерального плану полягало в організації великого промислового центру, який став одним із перших соціалістичних міст у Радянському Союзі. Одним із ключових викликів було об'єднання розрізнених територій сельбищних районів, які мали різний характер та функціональну спрямованість, і створення комплексного плану розвитку міста. План також передбачав інтеграцію старої міської структури з новим районом, будівництво якого було розпочато поблизу греблі [11].

Місто Запоріжжя розташоване вздовж річки Дніпро, що формує його просторову структуру. Житлові квартали міста органічно інтегровані з природним ландшафтом завдяки широким поперечним бульварам, які забезпечують зв'язок із водною поверхнею річки. Водночас між промисловими зонами та житловими кварталами було передбачено широку смугу зелених насаджень, що слугувала природним бар'єром і сприяє екологічному балансу міста (Рис. 2).

Внаслідок децентралізованого розташування промислових майданчиків і основних зон трудової активності населення, а також враховуючи складні топографічні умови місцевості, розділеної річкою Дніпро та балками на низку височин, території, призначені для розселення населення Великого Запоріжжя,

не утворювали єдиного компактного масиву. Вони розташовані у вигляді окремих зон вздовж Дніпра та поблизу промислових майданчиків, між якими передбачені розриви у вигляді захисних зон зелених насаджень. Берег покривався безперервним килимом зелені. Навколо III району розташовувались захисні зони. Зелені зони оточували місто, захищаючи його від степових вітрів [14].

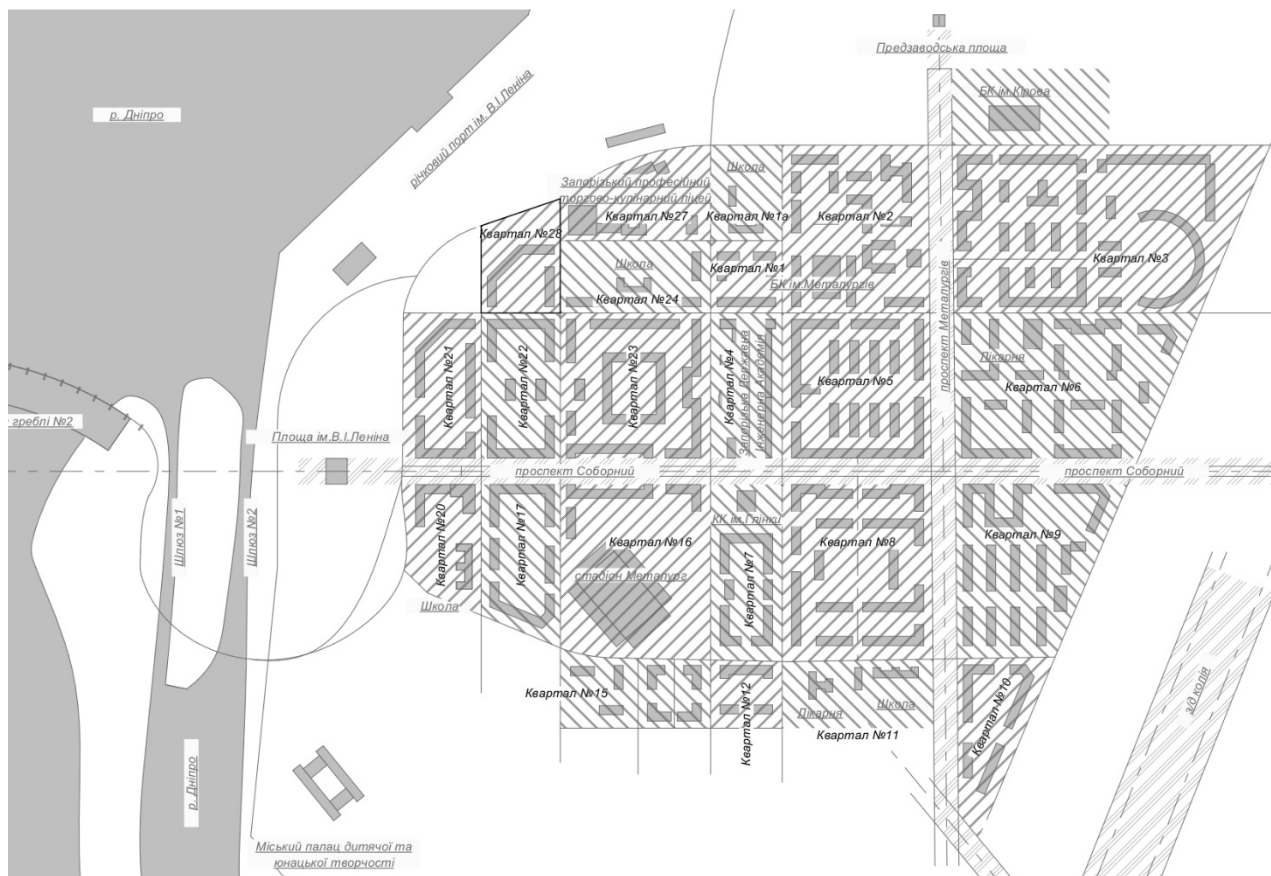

Рис. 2. Мікрорайонування кварталів 6-го селища Великого Запоріжжя
(опрацювання автора)

Таким чином, Велике Запоріжжя у планувальній системі функціонував як «місто-сузір'я», що складалося з автономних районів. Ці райони були взаємопов'язані, доповнювали один одного і разом формували єдиний міський організм [14].

У системі планування району використовувався принцип функціонального зонування, згідно з яким кожен квартал має чітко визначене призначення: житлове – для розміщення житлових комплексів, або громадське, поряд із виділенням зон для промислових об'єктів, транспорту, зелених насаджень тощо. Районні центри були організовані у децентралізованій формі, розташовані стрічковими структурами вздовж довгих осей районів. У центральній смузі

районного значення були зосереджені районні ради, універсальні магазини, а також громадські, адміністративні та культурно-освітні установи, серед яких районні палаци праці, районні бібліотеки, ресторани тощо. Загальноміський центр, розташований у районі Вознесенки, об'єднує важливі міські установи, такі як міськрада, Будинок промисловості, Будинок кооперації, Палац землеробства, Палац праці, громадська бібліотека та інші [14].

Громадські території підрайонного значення були розташовані стрічкоподібно між житловими кварталами, орієнтуючись паралельно або перпендикулярно відносно стрічки районного центру. У межах цих підрайонних зон розміщувались заклади освіти, такі як школи, медичні диспансери, будинки санітарного просвітництва, клуби, пральні, їдальні підрайонного рівня та інші об'єкти, які безпосередньо обслуговували житлові території [14].

Застосовувались системи, що поєднували житлові квартали, громадські будівлі та зелені насадження, що сприяли формуванню гнучкої та адаптивної структури міста. Така організація забезпечувала можливість безболісного внесення майбутніх змін і доповнень до запланованого проєкту, зокрема у розміщенні нових будівель та визначенні функціонального призначення окремих територій.

Перші житлові квартали, побудовані на правому березі Дніпра в безпосередній близькості до Дніпровської ГЕС, будівництво якої розпочалося у 1928 р., склалися з малоповерхових житлових будинків. Основу забудови становили двоквартирні будинки, кожна квартира яких була забезпечена окремою присадибною ділянкою [11].

Містобудівна концепція цього району базувалася на ідеї міста-саду. Одночасно з будівництвом житлових будинків здійснювалася масштабна висадка зелених насаджень, які утворювали затінені алеї вздовж вулиць, квітники та фруктові сади біля будинків. Завдяки цьому пустельний степ був трансформований у мальовничий житловий район із гармонійним поєднанням архітектури та природного ландшафту [11].

Розподіл житлової території Великого Запоріжжя, виключаючи з розгляду площі, призначені для промислових зон, транспорту та сільського господарства, виглядав наступним чином: 39,2 % відведено під житлові квартали, 20,8 % – під громадські квартали, 17,5 % – під вулиці та площі, 22,5 % – під зелені насадження. При цьому зазначені зелені насадження не враховують захисні зони та насадження, розташовані між районами [14].

Організація житла в кварталах здійснювалась у вигляді житлових комплексів, які розташовувались в кількості одного або двох на квартал. Кожен житловий комплекс розрахований на населення від 500 до 3000 мешканців. Площа кварталів варіюється від 4 до 12 гектарів [14].

Центральний парк культури та відпочинку, а також поле для масових заходів, було розраховане на 100 тисяч осіб, спроектовані на острові Хортиця. На цій території також планувалося розташування центрального стадіону, палацу фізкультури та інших спортивних і фізкультурних споруд [14].

Мережа вулиць формувалася здебільшого з урахуванням розташування ключових точок тяжіння, особливостей рельєфу місцевості, орієнтації відносно сторін світу, а також напрямків домінуючих вітрів. Вулиці переважно були зорієнтовані у напрямку північний захід – південний схід [14].

Центр нового будівництва - Шосте селище - стало ядром нового міста.

В основу була покладена ідея формування чотирьох вузлових архітектурно-планувальних комплексів загальноміського значення, що поєднують такі окремі квартали: 1) площа лівого берега біля Дніпровської греблі з пам'ятником Леніну, палацом культури та будинком громадських організацій; 2) площа при в'їзді на заводську територію; 3) на берег (Пригаванський район між двома першими площами) та 4) в'їзна частина, вулиці Леніна з боку колишнього м. Олександрівська [15] (Рис. 3, 4).

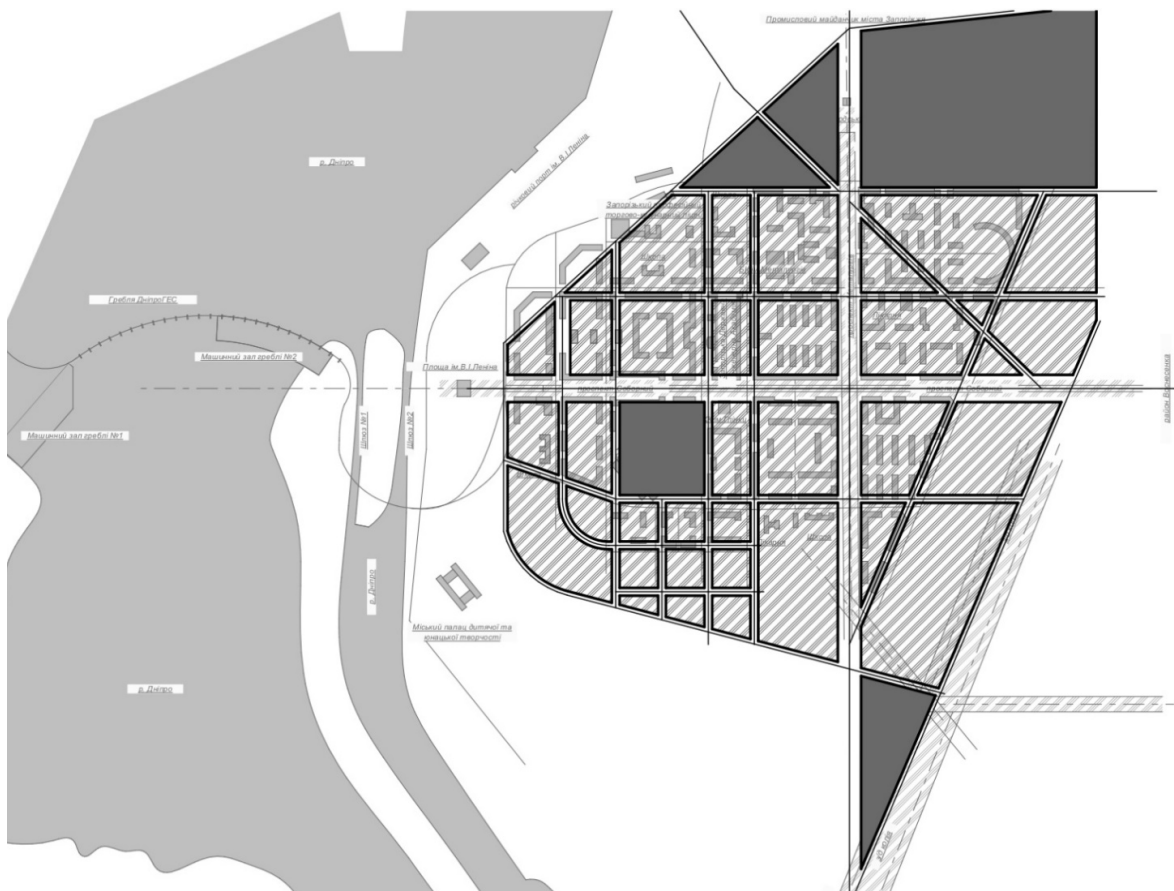

Рис. 3. В. Веснін, І. Малоземов та ін. Проєкт планування першої черги будівництва Великого Запорозжя. 1929 рік (схема представлена в порівнянні з генеральним планом Соцміста, 2025 рік) (опрацювання автора)

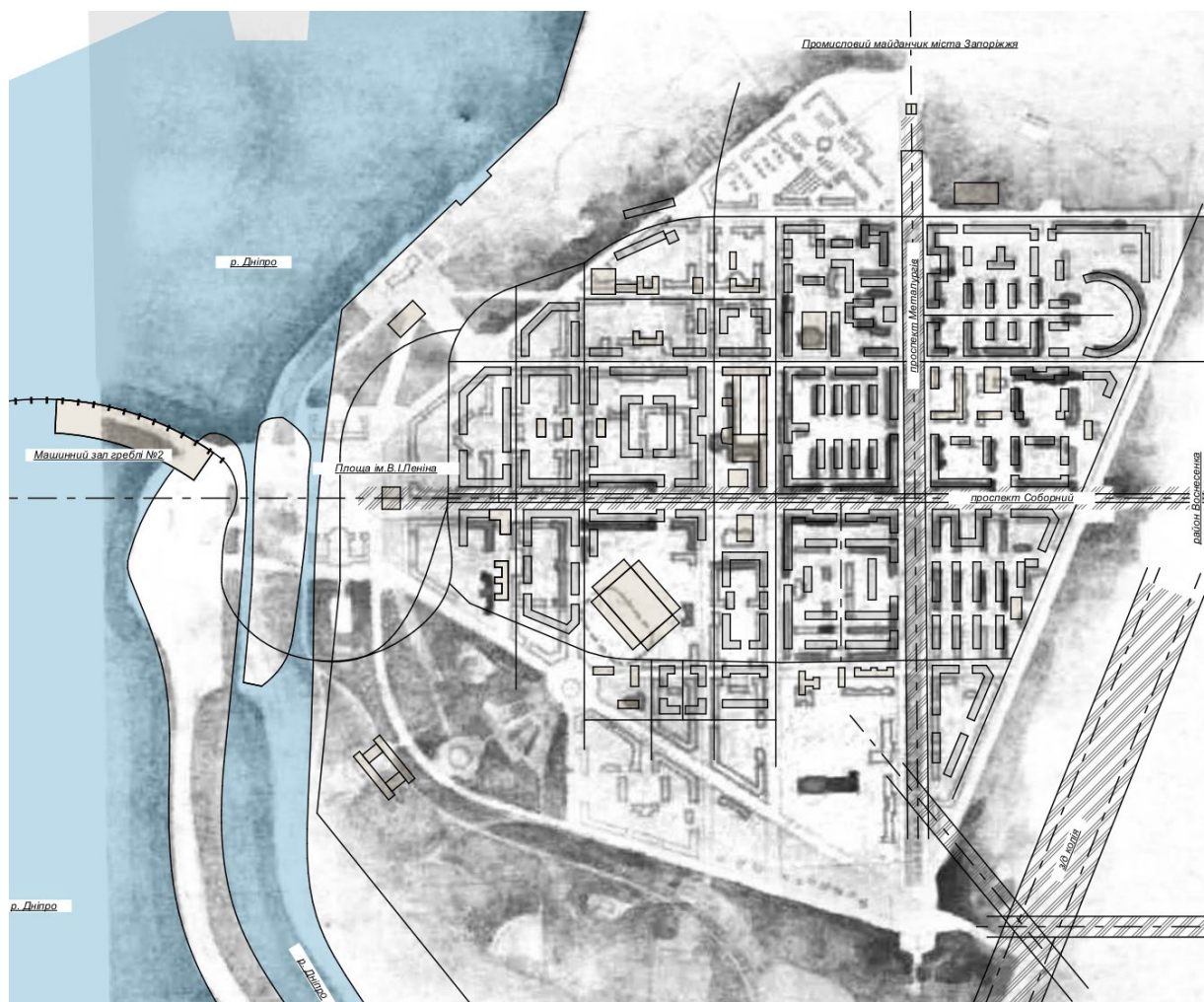

Рис. 4. В. Фрагмент плану забудови Шостого селища, авт. Лавров В. 1938 рік
(схема представлена в порівнянні з генеральним планом Соцміста, 2025 рік)
(опрацювання автора)

Характерною рисою архітектурного оформлення площ Великого Запоріжжя стало вільне розміщення будівель, яке сприяло інтеграції площ із навколишніми відкритими просторами, далекими горизонтами та іншими елементами ландшафту. Такий підхід забезпечував гармонійну взаємодію між архітектурним середовищем і природними просторами.

Площі міста класифікувались відповідно до їх функціонального призначення на святкові, адміністративні, розподільні, транспортні та торгові. Деякі з них мали багатофункціональний характер, виконуючи кілька завдань одночасно. Зокрема, адміністративна площа, яка також використовувалась для загальноміських демонстрацій, розташована в адміністративному центрі міста – районі Вознесенки [14].

Площа виконувала функцію входу до центрального проспекту, що символізувало певні «в'їзні ворота» до головного міського простору. Подібно до

величних порталів, які використовувалися для підкреслення значущості певних територій, її розташування мало на меті створити враження урочистості та потужності. Кожен, хто перетинав ці "ворота", потрапляв до простору, де домінувала ідеологія та владні символи радянського періоду. Пам'ятник В.Леніну та інші атрибути на площі підкреслювали центрову роль радянського лідера і, ширше, державну ідеологію, а сам простір ставав ареною для масових заходів, парадів та церемоній, де демонстрували силу та єдність радянського суспільства (*від автора*).

В архітектурному плануванні міст часто використовували подібні символічні акценти, адже простір міста ставив себе на службу формуванню спільної свідомості. Ознаки монументальності й впорядкованості підсилювали відчуття порядку, контролю та національної величі, що було важливим елементом радянської політики (*від автора*).

Висновки. Основні ідеї, що вплинули на забудову Шостого селища, можна узагальнити так: колективізм, індустріалізація, функціональне зонування, архітектурний стиль, інфраструктура. В статті розглянуто особливості розвитку його структури на містобудівному та архітектурно-стилістичному рівнях (майбутня публікація).

Ідеї формування генерального плану і забудови Шостого селища м.Запоріжжя у 1920–30-х роках демонструють новий для свого часу підхід до організації міського простору, заснований на принципах соціалістичного містобудування. Генеральний план відображає прагнення поєднати промисловий розвиток із створенням комфортного житлового середовища, що характеризувалося функціональним зонуванням, наявністю зелених насаджень, інфраструктурою для культурного, освітнього й соціального життя.

Втілення ранніх соціально-містобудівних концепцій, розпочате у 1929 р., до 1932 р. було майже завершено [3].

Планування Шостого селища стало, як вважалося в період будівництва, відображенням ідей децентралізації, соціальної рівності та гармонізації взаємодії між урбанізованими й природними елементами міського середовища. Досвід реалізації цього проекту послужив прикладом для подальших містобудівних ініціатив у Радянському Союзі, водночас залишаючи простір для подальших досліджень та осмислення історико-культурного значення забудови Запоріжжя.

Список літератури

1. Ткаченко В.Г. Будівництво "Великого Запоріжжя" в 20-30-ті роки ХХ століття. Наукові праці історичного факультету ЗДУ. Запоріжжя: Просвіта, 2003. Вип. XVI. С. 221–225.
2. Бажанова Т. Історія селища Номер Шість у Запоріжжі. Архітектура

України. Київ: Укрархбудінформ, 1992. Вип. січень–лютий. С. 28–34.

3. Бажанова Т. Драма в двох діях з прологом і епілогом. Архітектура СРСР. Москва: Стройиздат, 1991. Вип. № 3. С. 84–93.

4. Кравчук П. Велике Запоріжжя: авангардна візія пролетарського міста? Футуромарення. Міждисциплінарний проєкт: дослідження, виставка, каталог. Київ: Мистецький Арсенал, 2024. с. 194 - 201.

5. Kravchuk P. Zaporizhzhia: The Socialist City as a Cultural Model. Post-utopian spaces: Transforming and re-evaluating urban icons of socialist modernism. London: Routledge, 2022. P. 58–80. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003260769-4>

6. Меерович М.Г., Меньковский В.И., Жеребцов И.Л. «Социалистический город»: идея и ее воплощение в Советском Союзе 1920-х и 1930-х годов. Банска-Быстрица: Белинаум, 2019. 154 с.

7. Яценко В. А. Новый город как социальная утопия градостроительства в начале 20 века. Сучасні проблеми архітектури та містобудування. 2014. Вип. 35. С. 278-288. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spam_2014_35_43

8. Меерович М. Г., Меньковский В. И., Жеребцов И. Л. «Социалистический город»: идея и ее воплощение в Советском Союзе 1920-х и 1930-х годов. Иркутск: Изд-во ИрГТУ, 2008. 472 с.

9. Меерович М. Г. Неофициальное градостроительство: тайный аспект советской индустриализации (1928–1932 г.). Проблемы отечественной истории: Источники, историография, исследования. Сб. научных. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский институт истории РАН; Институт истории Украины НАН Украины; Белорусский гос. ун-т, 2008. 682 с.

10. Меерович М. Г. Соцгород – базовое понятие советской градостроительной теории первых пятилеток. Вестник ТГАСУ. Иркутск: Иркутский государственный технический университет, 2009. Вып. 4. С. 51–56.

11. Запоріжжя. Соцмісто. Альбом. Запоріжжя: Обласний відділ по справам архітектури, 1948. С. 1–39.

12. Клименко Г. Энергетичне будівництво. Архітектура і будівництво. Київ: Видавництво академії архітектури УРСР, 1953. Вип. 4. С. 3–5.

13. Орлов Г., Лавров В. Велике Запоріжжя. Архітектура СРСР. Москва: 1-я тип. Огиза РСФСР «Образцовая» треста «Полиграфкнига», 1933. Вип. 3–4. С. 33–38.

14. Малоземов И. Велике Запоріжжя. Радянська архитектура. Москва: 1-я тип. Огиза РСФСР «Образцовая» треста «Полиграфкнига», 1932. Вип. 5–6. С. 72–80.

15. Орлов Г., Лавров В. Велике Запоріжжя. Архітектура СРСР. Москва: 1-я тип. Огиза РСФСР «Образцовая» треста «Полиграфкнига», 1939. Вип. 12. С. 49–55.

References

1. Tkachenko, V. H. (2003). Construction of "Greater Zaporizhzhia" in the 1920–1930s. *Scientific Works of the Faculty of History of ZDU*, 16, 221–225. Prosvita. (in Ukrainian).
2. Bazhanova, T. (1992). History of the settlement "Number Six" in Zaporizhzhia. *Architecture of Ukraine*, January–February, 28–34. Ukrarkhbudininform. (in Ukrainian).
3. Bazhanova, T. (1991). Drama in two acts with a prologue and an epilogue. *Architecture of the USSR*, 3, 84–93. Stroyizdat. (in Russian).
4. Kravchuk, P. (2024). The Great Zaporizhzhia: An avant-garde vision of a proletarian city? In *Futuromarennia. Interdisciplinary project: research, exhibition, catalogue* (pp. 194–201). Mystetskyi Arsenal. (in Ukrainian).
5. Kravchuk, P. (2022). Zaporizhzhia: The socialist city as a cultural model. In V. Mihaylov & M. Horschel (Eds.), *Post-utopian spaces: Transforming and re-evaluating urban icons of socialist modernism* (pp. 58–80). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003260769-4> (in English).
6. Meerovich, M. G., Menkovskiy, V. I., & Zhrebtsov, I. L. (2019). "Socialist city": The idea and its implementation in the Soviet Union of the 1920s and 1930s. *Belinaum*. 154 p. (in Russian).
7. Yatsenko, V. A. (2014). New city as a social utopia of urban planning in the early 20th century. *Current problems of architecture and urban planning*, (35), 278–288. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spam_2014_35_43 (in Russian).
8. Meerovich, M. G., Menkovsky, V. I., & Zhrebtsov, I. L. (2008). Discussion on social resettlement. Socialist city – a new type of management of economic and production processes. *Birth of the Socialist City. Urban planning policy in the USSR. 1926–1932*. Irkutsk: IrSTU Publishing House. 472 p. (in Russian).
9. Meerovich, M. G. (2008). Unofficial urban planning: the secret aspect of Soviet industrialization (1928–1932). *Problems of national history: Sources, historiography, research. Collection of scientific papers*. St. Petersburg: St. Petersburg Institute of History RAS; Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine; Belarusian State University. 682 p. (in Russian).
10. Meerovich, M. G. (2009). Sotsgorod – the basic concept of Soviet urban planning theory of the first five-year plans. *Vestnik TGASU*, (4), 51–56. Irkutsk: Irkutsk State Technical University. (in Russian).
11. Zaporizhzhia. Socialist City. Album. (1948). Zaporizhzhia: Regional Department of Architecture. pp. 1–39. (in Russian).
12. Klymenko, H. (1953). Energy construction. *Architecture and Construction*, (4), 3–5. Kyiv: Publishing House of the Academy of Architecture of the Ukrainian SSR. (in Russian).
13. Orlov, H., & Lavrov, V. (1933). Greater Zaporizhzhia. *Architecture of the*

USSR, (3–4), 33–38. Moscow: 1st Printing House of OGIZ RSFSR “Obraztsovaya” Trust “Poligrafkniga”. (in Russian).

14. Malozemov, I. (1932). Greater Zaporizhzhia. Soviet Architecture, (5–6), 72–80. Moscow: 1st Printing House of OGIZ RSFSR “Obraztsovaya” Trust “Poligrafkniga”. (in Russian).

15. Orlov, G., & Lavrov, V. (1939). Greater Zaporizhzhia. Architecture of the USSR, (12), 49–55. Moscow: 1st Printing House of OGIZ RSFSR “Obraztsovaya” Trust “Poligrafkniga”. (in Russian).

Abstract

Denys Bulanov, PhD Student of the Department of Architecture and Environmental Design, National university of water and environmental engineering.

The ideas of the master plan formation and development of the sixth settlement in Zaporizhzhia in the 1920s–30s in the context of early soviet socialist utopias

The utopian ideas of the early 20th century emerged as a reaction to a series of drastic changes that have completely restructured society in the era of modernization. In most cases, they were responses to profound socio-economic, political and cultural crises. The intense processes of modernization, revolutionary shifts in the political order and spiritual disorientation stimulated the search for new, idealized models of society. The formation of the master plan and the development of the Sixth Settlement in the city of Zaporizhzhia during the 1920s–30s is one example of early Soviet socialist utopias, reflecting Soviet ideology and an utopian vision of future society. The principles of centralized planning and collectivist ideas significantly influenced the shaping of Zaporizhzhia’s urban space. An era of dynamic socio-economic changes, industrial growth, and modernization processes required a re-examination of traditional urban planning solutions. The process of designing the master plan for the city of Zaporizhzhia in the 1920s–30s underwent significant changes under the influence of industrialization and social transformations, which were reflected in the development of industrial zones, residential quarters and transportation infrastructure. This period is marked by the embodiment of Soviet utopian ideals in specific spatial and planning solutions, which facilitated the transformation of traditional urban landscapes and the formation of a new urban identity by combining classical architectural principles with innovative ideas that contributed to the creation of a functional, aesthetically pleasing and clearly structured urban structure.

Keywords: architecture; master plan; Sixth Settlement; Social City; residential quarter; standart design; socialist utopia; Ukraine; Zaporizhzhia.